Diskuse

Co zbývá z (anti)mýtu Zdeňka Nejedlého

Doubravka Olšáková

Kniha Jiřího Křesťana *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*, kterou v roce 2012 vydalo nakladatelství Paseka spolu s Národním archivem, je v českém prostředí bezesporu důležitým milníkem – a to nikoliv proto, že se dočkala roku 2013 prestižní ceny Magnesia litera jako nejlepší titul „literatury faktu“ i dalších ocenění anebo kvůli záplavě anotací, upoutávek a recenzí, které se jí věnovaly v míře nad místní obyčej hojně; ale především z toho důvodu, že klade jednoduché, všeobecné až triviální otázky, které česká historiografie dosud vlastně neměla čas náležitě zpracovat.

Jednou z nich je už samo kritické a komplexní zhodnocení významu a role Zdeňka Nejedlého v československé vědě a kultuře. Šedesát let od jeho úmrtí jsme si ve vší tichosti připomněli 9. března 2012.¹ Obraz a otisk Zdeňka Nejedlého v dnešní české společnosti je více či méně nereflektován, přestože ovlivnil dvě (ne-li více) poválečných generací. V prvé řadě se do jejich kolektivní paměti zapsal svým konceptem českých dějin, který se dostal do učebních osnov a přetrvával zde až povážlivě dlouho. České kolektivní povědomí však ovlivnilo také jeho protežování Bedřicha Smetany na úkor Antonína Dvořáka, od něhož bylo sice oficiálně upuštěno dávno před jeho smrtí, dodnes však přetrvává v podobě vnímání Smetany jako „nejnárodnějšího“ českého skladatele. A koneckonců i generace „husákovských dětí“ vyrůstaly na povinné četbě *Starých pověstí českých* Aloise Jiráska a dalších Nejedlého

1 Srv. např. OLŠÁKOVÁ, Doubravka – RAK, Jiří: „Náš“ Zdeněk Nejedlý. In: *Literární noviny*, roč. 23, č. 28 (2012), s. 22 n.

oblíbenců. Jeho poválečné působení na pozici ministra školství je pak vnímáno jako kvintesence sovětizace české vědy, kultury a školství po roce 1948.

Obraz Zdeňka Nejedlého v českém prostředí proto díky rámcům kolektivní paměti přetrval všechny historické zlomy a nabyl podoby jakéhosi „démona“, zaklínadla všeho zlého v československé vědě a kultuře poválečného období – téměř jako by si česká historiografie v letech 1948 až 1989 stvořila svébytný „kult osobnosti“, jehož stín milosrdně překryje role a úlitby těch bezvýznamnějších, na nichž však režim spočíval více než pevně. Biografie Zdeňka Nejedlého, „autora dramatu pro loutkové divadlo“ (s. 26), jak jej Jiří Křesťan charakterizuje v době jeho jinošského mládí, je však překvapivě průvodcem toho, kterak Zdeněk Nejedlý „kráčel od porážky k porážce“ (s. 94). Tento pohled se v kontextu přístupu většiny české společnosti² k „všemocnému“ Nejedlému víceméně vymyká a právem vzbuzuje zájem a zvědavost.

Jiří Křesťan sleduje Nejedlého kariéru krok za krokem, postupně od útlého dětství až po jeho smrt. Čistě chronologický řád vyprávění prokládá tematickými exkurzy věnovanými významným *topoi* Nejedlého života: historii, muzikologii, příklonu ke komunistické straně, emigraci a válečnému pobytu v Moskvě i jeho poválečnému působení v československé politice. V těch pasážích, které rozpracoval soustavně jinde,³ je autor stručný, přesto ne zkratkovitý. U vybraných témat, kterým se autor či jiní historici dostatečně nevěnovali, se Jiří Křesťan pouští do detailnějšího rozboru.

Přestože se autor věnuje určitým aspektům Nejedlého života velmi pečlivě, rozpor mezi Nejedlého obrazem v české společnosti a jeho reálným vlivem na dění uvnitř komunity, v níž se právě pohyboval, nabývá s postupem výkladu až zarážejících rozměrů. Vždyť ke konci již vystupuje Zdeněk Nejedlý jen jako zarputilý stařec, bez skutečného vlivu na události, ovšem stále ještě s nepřehlédnutelnou aureolou moci.

Zbývá otázka co je důvodem tohoto rozporu, neboť v době, kdy činnost Zdeňka Nejedlého fakticky kulminovala a kdy se mu konečně začalo dostávat uznání, obdivu i vyznamenání, je popisován spíše už jako stín onoho velkého muže a bojovníka z meziválečné republiky. Na jedné straně lze mít za to, že pro komplexní objasnění činnosti Zdeňka Nejedlého v poválečném období dosud schází řada podkladových studií, z nichž by autor mohl čerpat.⁴ Na straně druhé umožňuje Jiřímu Křesťanovi tento interpretační model vysvětlit i to, proč Zdeněk Nejedlý fakticky podlehli diktátu

2 Publikace se zaměřuje prioritně a především na český kontext, slovenský rozměr ponechává poněkud stranou.

3 Viz především KŘEŠŤAN, Jiří: *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*. Praha, Státní ústřední archiv 1996.

4 Většina textů publikovaných o Nejedlém po roce 1989 se buď zabývá obdobím před rokem 1945 (HAVELKA, Miloš: Kdy a jak se Nejedlý rozešel s Gollovou školou. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 7, č. 1 (2010), s. 113–123) nebo opakuje klasická „nejedlovská“ klišé, jak je tomu třeba v případě popularizujících textů Pavla Kosatíka (KOSATÍK, Pavel: Pan Důležitý: Zdeněk Nejedlý (1878–1962). In: *Týden*, roč. 11, č. 29 (2004), s. 66 n.; TÝŽ: Profesor svůdce – Zdeněk Nejedlý (1878–1962). In: *Respekt*, roč. 20, č. 31 (2009), s. 60 n.). Jiří Křesťan se poválečnému Nejedlému věnoval již v některých dřívějších studiích (KŘEŠŤAN, Jiří: „Poslední husita“ odchází: Zdeněk Nejedlý v osidlech kulturní politiky KSČ. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 9–44).

stalinistické linie poválečné komunistické elity: částečná rezignace a snaha zachránit vyznávané tradicionalistické ideály vahou vlastní autority a renomé, které si vydobyl v meziválečném období, tak podle něj byly jeho snad jedinou možnou obranou před stupňujícím se tlakem. Z významného komentátora, polemika a univerzitního vědce meziválečného Československa se (vědomě?) stával nešťastný, zatrpklý stařec bez vlivu. Přesto se lze důvodně domnívat, že v poválečném Československu pro stále ještě ambiciózního Nejedlého se stala vysoká politika každodenním chlebem; ba co víc, byl jí často schopen a ochoten velmi mnoho obětovat.

Po roce 1945 však textu ubírají na dramatickosti skryté linie vedlejších příběhů, které se rozehrávaly snad za Nejedlého zády, nikoliv však zcela bez jeho vědomí. Mám tu na mysli především osobnosti, které musel Zdeněk Nejedlý obětovat svému mocenskému vzestupu. Například životní osudy muzikoložky Anny Patzakové tvoří ono slepé místo v Nejedlého životopisu, pro něž se hledá vysvětlení jen velmi obtížně. Její dosazení na místo vedoucí katedry muzikologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy po roce 1945 představuje poněkud paradoxně vyvrcholení Nejedlého vlivu v oboru, v němž získal profesuru, ovšem fakticky se mu po roce 1939 již téměř nevěnoval. Zdenku Nejedlému se podařilo dosadit na toto místo svou žačku nejvěrnější, která nejevila nejmenší snahu jakkoliv se svému učiteli vzdalovat, ale naopak pilně kráčela v jeho stopách.⁵ Náhlé uvěznění Anny Patzakové v roce 1950 – ženy, která přesně v intencích Nejedlého filozofie české hudby (dá-li se to tak říci) prosazovala na katedře Smetanu a potlačovala Dvořáka – představuje jeden z prvních velkých otazníků v Nejedlého poválečné kariéře. Možných scénářů, proč k incidentu došlo, se naskytá hned několik. Lze spekulovat o tom, že Zdeněk Nejedlý se prostě rozhodl obětovat ji společně s manželem Václavem Patzakem (který posléze ve vězení zemřel),⁶ aby upevnil své postavení v nových poměrech. Stalinisté typu Gustava Bareše či Václava Kopeckého se totiž mohli zaleknout rostoucího vlivu sociální demokracie na ministerstvu i na školách. Manželé Patzakovi se k sociální demokracii otevřeně hlásili, a třebaže inklinovali k jejímu prokomunistickému křídlu, mohli tak vzbuzovat podezření, vedoucí k tlaku na náležitou „očistu“. Můžeme však uvažovat také o cíleném strategickém oslabování Nejedlého vlivu v úřadě i mimo něj. V té době již byla aureola Zdeňka Nejedlého bezesporu natolik silná, že nebylo možné jej přímo odstranit, ale pouze postupně izolovat (ovšem hlavní důvod izolace Nejedlého od reálné politiky bohužel neznáme). Obětování manželského páru, který byl rehabilitován teprve v roce 1963 (tedy rok poté, co Zdeněk Nejedlý zemřel), mohlo být také prostě jen demonstrací síly jeho protivníků v mocenském soukolí režimu. Pak to ale znamená, že teze „za vše zlé v československé vědě a kultuře může Zdeněk Nejedlý“ prostě neplatí a realita byla mnohem komplikovanější.

5 O případu manželů Patzakových Křesťan pojednal v 2. části své studie „Srdce Václava Talicha se ztratilo: K problému národní očisty“ v *Soudobých dějinách* (roč. 16, č. 4 (2009), s. 519 n.).

6 Viz VOREL, J. – ŠIMÁNKOVÁ, A. – BABKA, L. (ed.): *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech*, sv. 2. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2004, s. 83, dokument č. 6 – Vyjádření bývalého prokurátora J. Urválka k situaci v justici a soudnictví ve 40. a 50. letech, 5.7.1968.

Jestliže Křesťanovo podání mnohočetných předválečných aktivit Zdeňka Nejedlého je precizní sondou do vzestupu levicového intelektuála v prvorepublikovém Československu, nad jeho působením po roce 1945 se i po vydání Křesťanovy biografie vznášejí četné otazníky. Mnohé z jeho oficiálních úkolů, funkcí či pověření se v publikaci nedočkalo náležitého zhodnocení, jako například jeho role ve funkci prvního předsedy Československé akademie věd, v Pugwashském výboru a podobně. Odpovědi, které kniha nabízí, je v tom směru méně, než bychom si přáli. Jinak řečeno, stále existují v Nejedlého poválečném životě příslovečná bílá místa, jejichž prozkoumání je pro pochopení tehdejší kulturní a vědní politiky klíčové. Až člověka napadá, že by snad bylo lepší rozdělit jeho životopis na dva díly.

Namísto závěru zařadil Jiří Křesťan kapitolu věnovanou „druhému životu“ Zdeňka Nejedlého. V mnoha směrech se však jeho text vymyká tradičnímu pojmání „druhého života“, jak jej známe z české historiografie, a především z prací Vladimíra Macury.⁷ Místo faktické reflexe proměn obrazu Zdeňka Nejedlého v různých vrstvách kolektivní paměti, která činí z „druhého života“ v českém prostředí osobitou historiografickou disciplínu,⁸ se zde setkáváme s pečlivou analýzou možného vlivu Zdeňka Nejedlého na české prostředí a českou kulturu – ve smyslu její reflexe ve společnosti.

Jak se však zdá z vyprávění pamětníků (namátkou uveďme historika Jiřího Kořalku či filozofku Jaroslavu Peškovou), byl to paradoxně právě „odkaz“ tradic Zdeňka Nejedlého, který v Československu stimuloval výzkum kolektivní paměti již záhy po jeho smrti. Vůči konceptu „českých národních tradic“, který Nejedlý vytvořil a díky svému vlivu i prosadil, se přirozeně začala bouřit mladá generace historiků, kteří cítili potřebu se s ní kriticky vyrovnat.

Potřeba vymezovat se vůči Nejedlého konceptu je jasně patrná u všech takzvaných nik české historiografie. Nejedná se zde pouze o husitologická sympozia v Táboře či komeniologická sympozia v Uherském Brodě, ale především o takzvané Smetanovské dny v Plzni. Poněvadž by z mé strany nebylo objektivní věnovat zde větší prostor nejedlovským variacím u husitologických sympozií či komeniologických bádání, upozorňuji pouze na význam této pro českou historiografii zcela zásadní proměny tradičního historického diskurzu nastoleného po válce Zdeňkem Nejedlým pro kontinuální vývoj české historiografie i v době takzvané normalizace.

Pro sociology paměti a historiky, kteří se alespoň částečně věnují tématu „druhého života“, však klade tato poslední kapitola Křesťanova životopisu zajímavé otázky: Nakolik byl postoj české společnosti k osobnosti Zdeňka Nejedlého odrazem touhy po kontinuitě předválečného a poválečného Československa – a zároveň také kombinací „kultu osobnosti“ v poválečné éře? Byl jeho obraz odvozován spíše od prvorepublikového kultu „tatíčka Masaryka“, či spíše od poválečného kultu Josifa Vissarionoviče Stalina a Klementa Gottwalda? Vždyť postavením a pověstí se mu

7 MACURA, Vladimír: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha, Pražská imaginace 1992; TYŽ: *Znamení zrodu: České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany, H&H 1995.

8 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života“. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 1, č. 2 (2004), s. 269–280.

nevyrovnal nikdo z tehdejších vrcholných administrátorů kultury: od Václava Kopecného k Ladislavu Štollovi, který se ovšem v pozdějších, především osmdesátých letech díky svým funkcím a postavení hegemonu české literatury onomu výlučnému obrazu Zdeňka Nejedlého velmi přiblížil... To jsou však jen letmé úvahy, rozpracování tohoto tématu je totiž spíše námětem pro další (pravda, méně objemnou) knihu.

Na závěr tedy shrnutí: Křesťanova kniha vypráví život Zdeňka Nejedlého zřejmě skutečně „tak, jak se udál“. Kontext, situace a vazby ne vždy rozkrývá do všech detailů. Poučený čtenář ovšem ví, kde tyto kontexty hledat, nepoučeného pak exkurzy do rozsáhlých a pestrých aktivit Zdeňka Nejedlého neodvádějí od hlavní linie příběhu a neruší. Co do zpracování a koncepce textu ční Křesťanova biografie Zdeňka Nejedlého vysoko nad českou historickou produkci ze dvou důvodů: Tím prvním je fakt, že na knize je už na první pohled vidět, jak mocně autora psaní bavilo. V českém prostředí je to jev nevídaný a jeho důsledkem je mimo jiné i to, že entuziasmus a nasazení autora strhávají i čtenáře. Místo akademického jazyka a sáhodlouhých souvětí nacházíme zde autora vyprávět příběh, tak jak to v české historiografii uměl například Josef Petrán.⁹ Příběh je zde zároveň jakousi hrou, do níž historik vstupuje zprvu v roli rádoby nezaujatého vypravěče, aby „hrdinovi“ příběhu stále více propadal a nakonec dospěl k poznání, že se ocitl v hermeneutickém kruhu. Jak jinak chápat dvě kontradiktorní věty v úvodu a v závěru Křesťanovy publikace: „Neboť nejsem Zdeněk Nejedlý“ (s. 18) – „Neboť jsem Zdeněk Nejedlý“ (s. 28)? Závěrečné konstatování popírající úvodní formulí je odevzdaným poznáním, že původní východisko přestalo existovat, poněvadž již neexistuje výchozí „předsudek“ – možnost bádát nezaujatě.

Druhým významným milníkem je tu fakt, že Křesťanova monografie svým způsobem rehabilituje hierarchii publikační činnosti v Čechách. Je totiž vyvrcholením autorova dlouholetého badatelského úsilí a předcházela jí celá řada přípravných studií (podle bibliografie celkem úctyhodných třiačtyřicet textů). Ty byly publikovány v rozmezí roků 1990 a 2012, tedy během dvaadvaceti let před vydáním knihy. Jiří Křesťan se jako jeden z mála českých historiků vrací zpět k tradičním akademickým postupům – namísto „publikací pro publikace“ se vydal cestou pečlivého a postupného rozpracovávání statí a studií přes přípravnou monografii až po výsledné završení díla. Knihu lze tedy vnímat v celkovém kontextu pouze s přihlédnutím k této publikační aktivitě jejího autora. Jasně je to patrné například u pasáží věnovaných sporu o smysl českých dějin, kde autor předpokládá, že čtenář je s jeho předchozí publikací již seznámen.¹⁰

Z pohledu soudobých dějin, zejména pro poválečné období, lze však Křesťanovu monografii hodnotit jen obtížně: v rámci dvou snad již jasně vyprofilovaných interpretačních proudů poválečné kulturní politiky, respektive vědy a kultury, je Křesťanův životopis jedinečný v tom smyslu, že je fakticky nezařaditelný. Nepřiklání se k proudu, který chápe vývoj a podobu vědy a kultury po únoru 1948 jako důsledek

9 Viz PETRÁN, Josef: *Kalendář: Velký stavovský ples v Nosticově Národním divadle v Praze dne 12. září 1791*. Praha, Československý spisovatel 1988.

10 KŘEŠŤAN, J.: *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého*.

mocenských sporů a diskusí uvnitř KSČ mezi „tvrdými“ a „umírněnými“ stalinisty.¹¹ Velkou většinu těchto sporů a úvah o směřování poválečné kultury nechává totiž zcela stranou, aniž by rozebíral jejich vliv na Nejedlého osudy. Ve svém vyznění však jednoznačně nepřítakává ani těm interpretům, kteří se (zejména v poslední době) snaží najít vysvětlení změn ve společnosti, kultuře a vědě v širším kontextu antropologických či sociologizujících přístupů a jsou skeptičtí k „tradičním“ výkladům jednostranné sovětizace.¹² Jiří Křestan prostě napsal biografii Zdeňka Nejedlého jako čistou naraci příběhu jednoho lidského osudu. Zní to skoro až banálně, ovšem domnívám se, že pro historika nemůže být větší poklony.

Nakonec ale přeci jen ještě jedna úvaha: byl tedy Zdeněk Nejedlý vědcem a politikem v osamění? Respektive, proč zvolil Jiří Křestan právě tento podtitul? Zdeněk Nejedlý nikdy nebyl osamělým pěšákem; naopak, po četbě celého svazku se nelze ubránit pocitu, že si tento muž až chorobně zakládal na společnosti druhých: svých učitelů, svých žáků, svých žen, politiků, obdivovatelů, funkcionářů a ke stáří i zdravotních sester. Z jeho manýr, aktivit, funkcí, produkce vědecky excelentních, ale i více než pochybných textů, ale především z otisku, který zanechal v českém prostředí, lze usuzovat na jediné: jeho samota byla až nepříjemně podobná té samotě, jakou poznal Stalin či Gottwald a další vůdčí představitelé komunistických režimů ve střední a východní Evropě.

11 Srv. např. KNAPÍK, Jiří: *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov, Šárka 2000; TÝŽ: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004; TÝŽ: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006; KUŠÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst, 1998.

12 Viz např. ŠÁMAL, Petr: *Soustružníci lidských duší: Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamů zakázaných knih)*. Praha, Academia 2009; OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha, Academia 2014; pro dobu tzv. normalizace BREN, Paulina: *Zelínář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013.